

סופה של פרשייה מכוערת. ראש הממשלה לוי אשכול ניצב ליד ארונו של זאב ז'בוטינסקי בפרוץ יום לפני הבאת הארון לקבורה מחדש בארץ, 1964
צילום: פריץ כהן, לע"מ

מודעות גדולות של עיריית ירושלים קראו בימים שלפני ההלוויה אל המוני ירושלים לבוא למבואות העיר ולחלוק כבוד אחרון למורה הגדול ולמנהיג הדגול בדרכו האחרונה למנוחת עולמים במרומי הר הרצל. באנו (העיתונאי הסרקסטי ואחרים) בשעה הקבועה, אך איש לא היה במבואות העיר. ישישה אחת שעונה על משענתה, כפופת גב ולבושה לפי אופנת וינה האחרונה מתקופת פרנץ יוזף, עצרה את העוברים ושבים הבודדים בשאלה היכן כאן הלוויית סוקולוב? ... איש לא ידע להשיב. מן הצד עמד אוטובוס ובו כתרסר ילדים הלומדים בבית הספר הנושא את שמו של סוקולוב וגם מורס פנה אנה ואנה כמיואש. היכן כאן הלוויית סוקולוב? ... ההמונים לא באו ... נשכח נחום

לאירוע הגדול והמשמעותי ביותר בין ההלוויות המתוארות בספר, עד כדי כך שההשתתפות בה הוגבלה בצורה חמורה כדי למנוע יציאה של הטקס מכלל שליטה. הלוויה זו הייתה גם ביטוי ספונטני של הערצה מצד הציבור הרחב, וגם הזדמנות של מוסדות ההנהגה לבסס את האתוס הציוני במדינה הצעירה. מטבע הדברים, לא כל האישים שקבורתם מתוארת בספר זכו לכבוד שכזה. לא בכל המקרים הסכימו השלטונות להשקיע כפי שהשקיעו בטקס הקבורה מחדש של הרצל, מה גם שהציבור התעייף מריבוי טקסים ולעתים הצביע ברגליים ופשוט התעלם מהם. כך למשל קרה בהלווייתו של נחום סוקולוב, הנשיא החמישי של ההסתדרות הצינית, סופר ועיתונאי, שהתקיימה ב־1956, כפי שנכתב עליה ב'דיעות אחרונות':

העבריים, אנשי הבריגדה היהודית והצנחנים הארץ ישראלים ששירתו בצבא הבריטי במהלך מלחמת העולם השנייה, ולוחמי אצ"ל ולח"י.

בין דם לדם

המידע המובא בספר מבוסס על מגוון עצום של מקורות, בעיקר כתבות עיתונות שהתפרסמו באותם ימים ופרוטוקולים משיבות של ארגונים שונים. אלה מאפשרים הצצה גם אל פרטי הפרטים הקשורים בטקסי ההלוויות ההמוניים הרבים שהתקיימו בארץ בשנים שקדמו להקמת המדינה ובשני העשורים הראשונים לקיומה. הפתיחה בהלווייתו של הרצל שהתקיימה ב־1949 מובנת לא רק בשל חשיבותו של האיש למפעל הציוני, אלא גם בשל העובדה שהלווייתו הפכה

תחיית הקבר הלאומי

הרצל וז'בוטינסקי, הברון רוטשילד ובוריס שץ, נחום סוקולוב ונפתלי הרץ אימבר – המכנה המשותף של אישים אלה הוא לא רק היותם דמויות ציוניות ידועות, אלא גם העובדה שכולם נפטרו ונקברו בחו"ל ובהמשך הועלו עצמותיהם ארצה. ספר חדש ומרתק מציג את סיפור בניית האתוס הציוני דרך סיפור העלאת עצמותיהם של אישים אלה ודמויות ציוניות נוספות | ימימה חובב

ומראה כיצד העדיפו ראשי התנועה הצינית להיתלות במקרא, שבו קיימות עדויות להבאה של עצמות מתים לקבורה בארץ, ולהתעלם מההתנגדות התלמודית למעשה זה. בהמשך עובר הספר לדיון שיטתי בקבורתם בשנית של אישים שונים ולתיאור מהלך הקבורה, החל מההחלטה לקבור מחדש, דרך ההכנות שקדמו למבצע וכלה בביצוע התהליך עצמו. הדיון הראשון מוקדש לבנימין זאב הרצל, על אף שלקבורתו בהר הגבוה ביותר במערב ירושלים, שלימים יישא את שמו, קדמו מקרי קבורה שנייה של אישים רבים אחרים. לאחר מכן נסקרת בהרחבה קבורתם של אישים נוספים: מנהיגים ציונים כמו דוד וולפסון, מקס נורדאו ויהודה לייב פינסקר; ציונים ארץ ישראלים כמו בוריס שץ, איתמר בן אב"י ונפתלי הרץ אימבר שנפטרו בחוץ לארץ והובאו לקבורה, לעתים שנים רבות לאחר פטירתם, בארץ ישראל; קבורה בשנית של מנהיגים ציונים סוציאליסטים בבתי הקברות של כנרת ודגניה; קבורתם יוצאת הדופן של הברון אדמונד ג'יימס דה רוטשילד ורעייתו עדה באחוזת קבר נפרדת משלהם בגן הנדיב הסמוך לזכרון יעקב; קבורתו בשנית של זאב ז'בוטינסקי; קבורה בשנית של מעפילים ושל לוחמים ובהם הרוגי ארגון הריגול גיל"י, לוחמי הגדודים

עם התעוררותה של תודעה לאומית ציונית, מסוף המאה ה־19 ואילך, ביקשו הזרמים המרכזיים בתנועה הלאומית החדשה ליצור זהות לאומית חדשה שמרכיביה חילוניים ברובם. זהות זו התבססה בין השאר על יצירה של זיכרון לאומי חדש, ולצדו גם 'דת חילונית' חדשה. אחד הכלים ששימשו ליצירת הזיכרון הלאומי והדת החילונית היו הגדרתם של 'זמנים קדושים' ו'מקומות קדושים' לזהות זו. בתהליך זה מילאה קבורתם של אישים ציונים בעלי שם בנופה של הארץ המתחדשת תפקיד חשוב, שכן היא סיפקה מקומות עלייה לרגל, קידושם של תאריכי הפטירה והיאחזות בסיפור חייהם ומותם של הנפטרים. כיוון שרבים ממובילי התנועה הצינית בדורותיה הראשונים נפטרו בגלות ונקברו בה, מדובר היה במקרים רבים בקבורה שנייה.

בחזרה לארץ התנ"ך

ספרו החדש של דורון בר עוסק בתופעה זו של העלאת עצמותיהם של אנשי שם יהודים מהגולה לאדמת ארץ ישראל. הספר פותח בדיון בשאלות עקרוניות הקשורות לנושא, ובהן מקומה של קבורה שנייה בעמים ובחברות אחרות, ויחסן של ההלכה ושל המסורת היהודית לקבורה בשנית,

אידאולוגיה ונוף סמלי
קבורתם בשנית של אנשי שם יהודיים באדמת ארץ ישראל 1904-1967

דורון בר
מאגנס, תשע"ה, 264 עמ'

הנקברים היו ברובם בצלמו ובדמותו של השלטון, לפיכך יש עניין מיוחד בפרקי הספר העוסקים בקבורתם בשנית של ה'אאוטסיידרים' – בראש ובראשונה זאב ז'בוטינסקי

סוקולוב, נשכח מן הלב כפי שנשכחו מנהיגים ציוניים אחרים. הצעירים, הצברים, העולים החדשים מקרוב באו שנתקלו במסע ההלוויה שאלו: מי זה נחום סוקולוב. הכל נעשה בחיפזון. כמעט ביעף עבר המסע ממבואות העיר דרך כביש רופין הצדדי לחצר המוסדות... הקבורה בהר הרצל לא ארכה יותר מדקות ספורות. אפילו זרי פרחים לא הובאו רבים (עמ' 60' 62).

להלוויות הללו היה תפקיד חשוב בתהליך בנייתה של האומה החדשה ובביסוס האתוס הציוני, ועל כן היה חשוב מאוד להפגין בהן חזית משותפת של אחדות וליכוד השורות. לפיכך הודגשו בתיאורים עיתונאיים מגוון הנוכחים בהלוויות שכללו גברים ונשים, פועלים ובורגנים, יוצאי אירופה ועולים מארצות ערב.

כיוון שהטקסים הללו היו כלי בידי השלטון לביסוס האתוס שעליו נשען, גם הנקברים היו ברובם בצלמו ובדמותו של השלטון: גברים אשכנזים וחילונים, שעל פי רוב השתייכו לצדה השמאלי של המפה הפוליטית. לפיכך יש עניין מיוחד בפרקי הספר העוסקים בקבורתם בשנית של ה'אאוטסיידרים' מאנשי המפעל הציוני – זאב ז'בוטינסקי, אנשי ניל"י, לוחמי אצ"ל ולח"י ונוסעי ספינת המעפילים אגוז – שהכללתם בנוף הקברים המקודשים של המפעל הציוני הייתה פרי מאבקים פוליטיים

ממושכים וביטוי לשינוי התודעה במדינה או למהפך הפוליטי שהתחולל בה ב-1977. מובן שהדברים נעטפו בשיקולים אחרים, לגופו של עניין ולא לגופתו של אדם, כפי שהתבטא בן גוריון בשאלת הקבורה מחדש כשזו הובאה לפניו תוך התייחסות לאישים שונים שאחד מהם היה ז'בוטינסקי:

[אינני רואה] כל טעם בהעלאת עצמות של מתים אשר חיו כל הזמן בגולה. אני עושה יוצא מן הכלל לשניים: הרצל ורוטשילד. אלה מן הדין היה לקבור בארץ. אבל מה יוסיפו לנו הקברים המרוכבים של בני חו"ל? האם נעלה כל מיליוני האנשים שמתו במשך כל הדורות בגולה – ובתוכם אנשים לא פחות חשובים מבני דורנו? לשם מה? כלום ליהודים מתים אנו זקוקים? הנהפוך ארצנו לארץ הקברים? ינחו כל טובי עמנו באשר הם – כל עוד מיליוני יהודים חיים בגולה... רק פועלו של האיש נשאר אחרי מותו... עצמותיו הם עפר ואפר ואין להם כל קשר עם האיש. ואין להפוך את הארץ לבית קברות. אין כאן משום הבעת יחס לז'בוטינסקי אלא עמדה פרינציפיונית (עמ' 125).

מה שהפך את מקרהו של ז'בוטינסקי לסבוך במיוחד היה ההוראה שנתן בצוואתו כי עצמותיו יועלו ארצה

רק בצו של ממשלה יהודית שתקום בארץ. הוראה זו הפכה את הפרשייה של העלאת עצמותיו ארצה – שהייתה לצנינים בעיני בן גוריון – לסלע מחלוקת שעמד במשך שנים ארוכות בין מחנה השמאל למחנה הימין בארץ, והתאפשרה רק עם כניסתו של לוי אשכול לתפקיד ראש הממשלה במקומו של בן גוריון. הניסיון לדמות הלוויה זו עד כמה שניתן להלווייתו של הרצל לא היה רק ביטוי לערך ההדר שהנפטר דגל בו, אלא גם ביטוי לרצונו של מחנהו להפגין ממלכתיות ועמידה בלב הקונצנזוס.

רפיח על המפה

טקסי הקבורה מחדש היו טקסי אבל וחגיגה לאומית כאחד ושימשו כלי פוליטי בידי הממסד, ועל כן התגייסו למענם גופים רבים. אמצעי התקשורת הודיעו עליהם מראש והכינו את הקהל לקראתם, הרדיו שידר את חלקם בשידור ישיר והעיתונות סיקרה אותם בהרחבה. ארגונים שונים – כמו תנועות נוער וקופות חולים מפלגתיות – שלחו את חבריהם להשתתף בהן באופן ממוסד. גם בתי ספר שלחו בקביעות את תלמידיהם להשתתף בהלוויות, הן ככלי חינוכי להפנמת הערכים הציוניים, והן כמעין 'קהל שבוי' שימלא את השורות וימנע מבוכה בשל מיעוט משתתפים. הספינות שעגנו בנמל שאליו הגיעו ארונות הקבורה מחוץ לארץ צפרו עם הגעת הארונות, ולא פעם הושבת

כבוד אחרון לחוזה. ארונו של הרצל מונח ברחבה שלפני בניין כנסת ישראל בתל אביב לעיני המוני אזרחים
צילום: דוד אלון, לע"מ

המסחר בשעת ההלוויות, לפחות באזור הקבורה. אך לא הכל בדרך לקיום טקסי הקבורה היה חגיגי, ולא פעם עמדו בפני המארגנים קשיים רבים. היו קשיים טכניים: קושי בהשגת התקציב לביצוע העברת הגופה וקבורתה מחדש; עיכובים בשל מלחמות בחוץ לארץ או בארץ; איסורים שהטילו מדינות זרות על הוצאת הגופות מהן וכדומה. והיו גם קשיים עקרוניים: לעתים נשמעה התנגדות מצד האנפים הדתיים לקיום ההלוויות, התנגדות עקרונית למה שנתפס לעתים כפולחן אישיות, או בעיות נקודתיות במקרה של נפטרים שגופתם נשרפה ורק אפרם הועלה ארצה. נשמעה גם ביקורת ציבורית על השקעה מוגזמת בהעלאת עצמות בשעה שיהודים חיים רבים כל כך טרם הועלו ארצה. לא פעם התעוררו מחלוקות בין קבוצות או זרמים פוליטיים שביקשו לנכס לעצמם את הנפטר ולזכות במונופול על ביצוע קבורתו, ולעתים התעוררו ויכוחים מרים בין ערים שונות על הזכות לקבור את המתים בתחומן.

בהקשר זה מעניינת הדרישה לקבור את עצמותיו של אבשלום פיינברג סמוך למקום נפילתו בצפון סיני, כדי למתוח את גבולות 'המולדת' על פי המיקום של קברי גיבוריה. כך התבטא בנושא זה עוזי ארנן, מייסד 'הליגה למניעת כפייה דתית' וחבר 'הוועד הציבורי למען אבשלום פיינברג':

עם ישראל זקוק לגיבורים ולאטרי גבורה היסטוריים. כאן יש לנו הזדמנות להוסיף את רפיח למפת הגבורה העברית, כמו תל חי. לכאן יעלה מיטב הנוער ויתחנך לאור אגדת אישיותו של אבשלום פיינברג... האם מוכן מישהו להרהר בהעברת עצמותיו של טרומפלדור להר הרצל? והרי גם תל חי 'צריכה' הייתה להיות בשעתו מחוץ לגבולותינו. האנדרטה הקיימת במקום... שללה ושללת כל אפשרות של מחשבה לויתור על המקום (עמ' 160).

הספר כולל שפע של סיפורי רוחב רבי עניין לצד אנקדוטות מרתקות:

נקמתם של אנשי חברה קדישא בגופת פרץ סמולנסקי; השהיית גופתו של נפתלי הרץ אימבר במשך שבוע באנייה שהמתינה בנמל; קבורתו של בוריס שץ בירושלים על אף שבצוואתו ביקש שלא יעשו כן; המנהג לקבור אישים ציונים עם שקיקי עפר שהובאו מכל רחבי הארץ, ועוד ועוד. יחד עם זאת – למעט בפרק המבוא ובפרק הסיום – הספר בנוי בצורה סיפורית תוך התמקדות בעובדות, וממעט בדיוני עומק בנושא. דיון מעמיק יותר בסוגיות שונות הנרמזות בספר – ובהן ההחלטה לצרף לאתר בהר הרצל גם בית קברות צבאי, תהליך הפיחות שחל במעמדם של קברי המנהיגים הציונים לאורך השנים והגורמים להבדלים בין אופי הלווייתיהם של אישים שונים – לצד עריכת לשון מוקפדת יותר, היו משביחים עוד יותר ספר מרתק זה. ם

ד"ר ימימה חוב
היסטוריונית המתמחה בתולדות עם ישראל בעת החדשה. מחברת הספר 'עלמות אהבן - חיי הדת והרוח של נשים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה'